

JANEZ VAJKARD VALVASOR IN SLOVSTVENA FOLKLORA

Na različnih mestih je bilo že zapisano, kako dragoceno je gradivo, ki ga je v svoji Slavi vojvodine Kranjske ohranil Janez Vajkard Valvasor, tudi za slovensko slovstveno folkloristiko. A kljub temu se zdi, da slavni kronist v tem pogledu še ni doživel celostne ocene, saj je le-ta temeljila zgolj na ravnini besedila, to je le ene ravnine slovstvene folklore, medtem ko sta bili ravnini tekture in konteksta spregledani. Sistematičen pregled Valvasorjevega najobsežnejšega dela dokazuje, da je njegova pomembnost za slovstveno folkloristiko večja, kot smo bili pripravljene priznati doslej, bodisi da gre pri tem za množino slovstvenofolklornih enot – saj jih je naštetih več sto – ali za kakovost njihove interpretacije.

Čeprav se J. V. Valvasor ni odločil za pisanje v slovenščini, je tujerodni fevdalec toliko obvladal *jezik* prebivalstva, čigar deželo je popisoval, da se je lahko z njim pogovarjal in še celo več. Ne more, da ne bi pravzaprav potožil, kako malomarno se govori slovenski jezik, namreč, da se hudo meša z nemščino in v tej zvezi posebej na več mestih omenja Bitnje na Sorškem polju, kjer se je bil pred stoletji naselil nemški živelj. Govor prebivalcev v eni od vasi v Tuhinjski dolini se mu zdi razpotegnjen in počasen in se kar malo ponorčuje na njihov račun, za Kraševce pa pravi, da je njihov govor precej trd in ponekod težko razumljiv. To in še druge označbe idiomov, ki sodijo v ravnino parole (nasproti ravnini *langue*), dokazuje, da Valvasor nikakor ni bil gluha za slovensko jezikovno oblikovanje.

To potrjuje tudi njegova terminologija za predmete v posameznih poglavjih knjige (rastline, živali, kamenine itd.) in *rekla in pregovori* kot največje enote, ki jih še prenesejo jezikovni slovarji in hkrati najmanjše v sistemu slovstvene folklore. Valvasorjeva Slava . . . vsebuje marsikakšno reklo, vendar ga nekajkrat že latinski citat izda, od kod prihaja; pač pa je zanesljivo slovenskega izvira, kadar so popisane okoliščine, v katerih se uporablja ali je celo, izjemoma, navedeno tudi v slovenščini. Tako Valvasor malce šegavo razloži, zakaj pravijo, da je v mestu Kranju več vina ko vode, ob opisu, kako na Krki in Kolpi lovijo rake, postane jasna geneza rekla: »Šeu je rakam žvižgat« in ob pogostih pretepih podložnikov na njihovih zabavah, si je gospoda zapomnila: Če hočeš kožo celo obdržati, ne smeš se v kmetov ples mešati.

S tem že prihajamo na prag verzificirane folklore, a njeni raziskovalci so nekako razočarani, da ji je Valvasor posvetil komaj kaj pozornosti. In vendar je njegova zasluga, da vemo, kaj so zakričali otroci, ko so nekoč videvali leteti žerjave na jug, kako so klicali murna iz luknjice v Beli krajini in lovili pijavke v močvirju, ko je odteklo Cerkniško jezero. Te drobne informacije so najširše, kar jih je zmoglo v slovenščini Valvasorjevo pero, drugače pa je ohranil pričevanje o kolednicah o božiču in svečnici in o pogostem petju pesmi o Pegamu in Lambergarju.

Tako smo se približali epiki, ki je v slovenski slovstveni folklori veliko bolj kot v pesmi aktualna v nevezani besedi, v prozi torej. Od njenega žanrskega sistema so v Slavi . . . daleč največ zastopane *povedke*, po številu so prejkone najpogostnejše prav kratke o *nastanku imen za posamezne zemljepisne točke*, razvrstiti pa jih je mogoče glede na interferenco med slovenščino in nemščino (Kočevje – Gottschee . . .), po legi kraja (na Školju – na ska-

lah), rastlinah (Limbarska gora – lilija), živalih (Kozji hrbet – koza), verski dejavnosti (Škofja Loka – (brižinski) škofje . . .) itd.

Valvasorjeva Slava je polna dokazov, kako se je njen avtor trudil dognati razne posebnosti v naravi. Zelo veliko se ustavlja ob *jamah*, sem in tja se v katero tudi spusti in v zvezi z njimi je vrsta pričevanj, ki jih ima sam za verodostojne, pa so le del slovstvene folklore. Posebno sugestivna so tista o posameznikih, ki so padli v jamo in jim je zgled polhov, ki so lizali neke kamne, ukrotil lakoto. Še drugi motivi se navezujejo na jame, morda je tudi tisti o paru volov, ki pade v globino in potem pride na dan v izviru kakega potoka le njun jarem, tu prvič zapisan.

Tudi na *vodo* se nanaša marsikatera pripoved, in to o nekaterih jezerih, ki se skrivajo, kadar jih kdo želi najti, o zvončkljanju v njih, najbolj znana pa je tista o povodnem možu v Ljubljani, ki je zagnila tudi ljubljansko razposajeno Urško Šeferjevo. Drugo bajno bitje, ki je navadno povezano z vodo, je zmaj. Nedaleč od Pleterij je nekoč v močnem dežju ob bliskanju in grmenju padel na tla veliki zmaj, a brez peruti, le ostuden smrad se je širil od njega, da se mu nihče ni hotel približati. Za ta dogodek najde Valvasor naravno razlago – nemara je šlo za meteor – pač pa se strinja s tistimi, ki tudi jamske duhove – škrate, npr. v idrijskem rudniku razlagajo le s prebujno domišljijo. V zvezi s *kameninami* je omeniti še njegovo poročilo o votlem kamnu in črni snovi, ki ji domačini pravijo »premogova kri«, v apotekah pa prodajajo pod imenom Drachen Blut.

Vrsto *rastlin* (cepec, dresen, desveta srajčica, praprot) predstavi kot pripomoček, s katerimi nežni spol mami moške, pripoveduje o borovem drevesu, ki je v pomoč pri zdravljenju otrok, o orehovem grmu, ki je zmeraj enak in o zares nenavadnem orehu v Lokvah na Krasu, saj v eni noči ozeleni, vzcveti in obrodi. Imenujejo ga »Suetiga Juuana Orch. Od *živali* so v Valvasorjevih očeh zbudili največ radovednosti polhi in v zvezi z njimi je otel pozabe marsikatero dogodivščino, ki je postala del folklorne tradicije. Čudimo se, da vrabci ne delajo škode medijskemu prosu, k čemur jih je menda zarotila neka žena, o mežnarju, ki ne rabi pastirja, ker okoli cerkve, ki jo oskrbuje, volk nikdar ne napada živine itd.

Če smo doslej sledili pojavom na sinhroni ravni, sledijo odslej dogodki na diahroni osi. Med njimi so prve *zgodovinske* povedke. Morda je najbolj častitljiva, že zaradi starosti, tista o mutcu osojskem, tj. poljskem kralju Boleslavu, ki se je po strahotnem uboju poznejšega svetnika, škofa Stanislava spokoril tako, da je kot neznan mutec opravljal najnižja dela v samostanu in se šele tik pred smrtjo razkril, kdo v resnici je. Prav tako ali še bolj žalostna je zgodba o dveh bratih iz današnje Brestanice (Rajhenburg), saj sta po smrtnem sovraštvu drug drugega pogubila, ko sta hkrati streljala drug na drugega. Podobno in na široko se Valvasor razpiše o roparskem vitezu Erazmu Predjamskem, ki je svojim zalezovalcem povzročal nemalo nevšečnosti, dokler ga ni izdal njegov lastni sluga in je umrl v prav klavrni okoliščini. Enako natančno in z osebno naklonjenostjo je popisana žalostna usoda prelepe Veronike Deseniške; na drugi strani je Lažnivi / Hudi Kljukec, zgodovinska oseba, Janez Košir, ki je s propadlimi študenti in potepuhi osnoval roparsko tolpo, nekakšno predhodnico rokovnjačev. Po sporu s tovarišji se je pogodil z oblastjo za spregled kazni in nato kot krčmar in padar živel na Jami pri Kranju. Ta njegova življenjska zgodba se je močno sfolklorizirala, njen nosilec pa uvrstil med najbolj popularne v slovenski folklori. Nasprotno je žalostno končal stari ranocelnik Martin, ki je iskal zaklad v razvalinah Malega gradu v Kamniku, in tudi kamniška Veronika ni imela sreče. Lepo in postavno žensko bi že skoraj rešil trpljenja do sodnega dne mladenič, ki jo je že dvakrat poljubil, a ko se je tedaj na pol spremenila v kačo, se je zgrozil in pobegnil. Tedaj je nesrečno bitje zavekalo in izginilo. Kakor koli že, mesto Kamnik ima v grbu žensko s kačjim repom med vrati.

Valvasorjevo delo je tako pomemben vir tudi za razne uvere in vražljive povedke. Od bajnih bitij, s katerimi je imel opraviti slovenski človek njegovega časa, omenja poleg drugih še istrske strigone/vedavce, ki pijejo otrokom kri, šentjanževce, ki se z njimi bojujejo, boginje, tj. žene, ki znajo najti ukradeno ali izgubljeno blago, coprnice in čarovnice, ki delajo slabo vreme in druge preglavice in na koncu, a ne nazadnje je prišteti še hudiča /satana/ vraga, ki je neke vrste poglavar vseh teh personificiranih pojavov.

Drugače po strukturi in sporočilu so *legende*, ki se pač upirajo pravkar predstavljenemu demonskemu svetu. Sem je prišteti tudi pripoved o knezu Ingu, kako je pogostil kmete z izbranimi jedmi in pijačo, medtem ko je plemiče ponižal na pse, ko jim je postavil zanikrno pripravljeno hrano pred vrata. Na njihovo začudenje jim je razložil, zakaj je bil tako ravnal. Klasični sta legendi o svetem Maksimiljanu Celjskem in sveti Emi Krški in pripovedi o čudežih v nekaterih cerkvah vojvodine Kranjske (npr. Dobrova pri Ljubljani, Nova štifta pri Gornjem gradu). Za nekakšno antilegendo pa bi mogli imeti pripoved o pobožnjaku, ki je rakom prilepljal voščene svečice in tako skušal pridobiti okoliško prebivalstvo, da bi na določenem kraju zidali cerkev. Seveda se mu zvijača ni posrečila. Še hujša je tista o luteranu, ki je soho svetega Jurija nagovarjal, kot da je živa in ko pač ni reagirala, odsekal glavo. Kmalu nato je sam doživel enak konec. Kot vir za svoje delo J. V. Valvasor upošteva lastno opazovanje, zapisano pričevanje ter pripovedovanje, pri čemer pa loči tako, na katero se upa zanesti, in drugo, do katerega je bolj zadržan. Rad se sklicuje na avtoritete, ki so bližje njegovemu stanu: grajski gospodje, duhovniki, zdravniki, skratka, ne nazadnje izobraženi ljudje. Tudi diferencirana terminologija omogoča sklepanje, da je J. V. Valvasor skušal ločevati pripovedi na podlagi dejstev (Erzählung) od drugih, ki so sad domišljije (Fabelai, Fabelwerks). Še posebej je treba opozoriti na pojem Mährlein, ki ga sorazmerno pogosto rabi. Zdi se, da to ni isto kot današnja nemška Märchen, pravljica, ampak čenča, čveka, marnja. Imata torej nemški Mährlein in Märchen in slovenska marnja skupen koren, nemško »trocken Mährlein« in naša »prazna marnja« pa enak pomen?

Da se bolj zanese na lastno opazovanje pojava, kakor posredno pričevanje o njem po pripovedovanju drugih, potrjuje tudi Valvasorjevo stališče, da se je pri poslušanju veliko bolj mogoče prevariti kot pri gledanju. Zato je skeptičen do govoric (Gerücht), po drugi strani pa se vendar sklicuje tudi na tradicijo, dobesedno, ko piše, da se pripoveduje »per traditionem« ali po ustnem izročilu, da je hudi duh oviral zidanje gradu Kamen in da »stara tradicija« ve povedati, kje je sveti Marko prevajal evangelij. Na več mestih prepričljivo zavrne praznoverje, toda še vedno mu je zapadal tudi sam. Je bil pač otrok svojega časa. A prav zaradi ohranjanja njegovega duha je Valvasorjeva Slava . . . tako pomembna za slovstveno folkloristiko, saj daje priložnost za slutnjo, koliko bolj sklenjene in debelejšje so bile plasti, ki so ustvarjale duhovno zaledje za slovstveno folkloro in da je to, kar živi danes, po tej plati res samo ostanek, razbitina nekdanjega sveta. Poleg tega je iz vrste navedenih primerov mogoče ugotavljati, kako so nanjo gledali njeni nosilci in njihovi gospodje, saj je prav zaradi te diferenciacije tudi Valvasor sam imel težave pri svojem delu: na prošnjo, naj mu pomagajo pri zbiranju gradiva, je tudi zato ostajal praznih rok, ker so fevdalci nižji sloj prezirali, duhovščina pa je zavračala tisto duhovno substanco, ki se je zapirala v praznoverje in vražljivost. S formalnega vidika je Valvasorjeva Slava . . . pomembna zato, ker omogoča primerjavo med golim diskurzom, ko gre npr. za poročanje o kaki uveri, na drugem mestu pa je ena in ista snov oblikovana na način slovstvene folklore, torej umetniško ali vsaj umetelno. Omogoča torej razločevati med jezikovnimi strukturami in tistim agregatnim stanjem, ki jih je Andréé Jolles poimenoval kot preproste oblike.

Marija Stanonik

Inštitut za slovensko narodopisje, ZRC SAZU,

Ljubljana